

Ткач Л. О.

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПРАЦЯХ ПРОФЕСОРА ЛАРИСИ МАСЕНКО

Статтю присвячено аналізу праць професора Лариси Масенко, провідного українського соціолінгвіста, що за своєю методикою становлять комплексне осмислення проблем сучасної мовної ситуації в Україні у зв'язку з історією становлення літературно-нормативного стандарту української мови, жанрами української літератури нового періоду та тими соціальними функціями, що їх українська мова виконувала в XIX–XX ст. Проблеми української мовної ситуації Л. Масенко розглядає в контексті загальноєвропейського досвіду гармонізації мовних стосунків та відродження національних культур, що впродовж своєї історії зазнавали імперського гніту. Розблокування української культури в незалежній державі Україна може бути забезпечене завдяки розвитку усіх її форм – й елітарних, і популярних – на ґрунті української мови.

Ключові слова: українська літературна мова, соціолінгвістика, державна мова, мовна політика, Лариса Масенко.

«Як світ новий з старого збудувати? Як навчить байдужих почувати? Як розбудити розум, що заснув?» – ці рядки з поезії Лесі Українки, що їх Лариса Масенко обрала за епіграф однієї зі своїх статей про творчість письменниці, окреслюють і коло тих проблем мовознавчого характеру, над якими Лариса Масенко працює вже понад два десятиліття. Саме в цей період опубліковано її найважливіші праці про стан української мови в сучасному українському соціумі, що становлять не лише певний цикл у професійному житті Л. Масенко як наукової особистості, а й важливий етап у розвитку української соціолінгвістики.

Свого часу Оксані Забужко вдалося дуже чітко сформулювати суть тих різнобічних завдань, що їх наше суспільство має взяти до здійснення, аби вийти зі стану національної неприготовності: освоювати минуле й проговорювати інтелектуальний досвід цього освоєння вголос – це єдиний спосіб руху й розвитку, це єдиний спосіб перетворитися з у-собі-сущої етнічної маси в для-себе-сущу націю [3, с. 86].

Досвід Лариси Масенко в освоєнні українського минулого промовляє з усього, що їй вдалося відкрити й дослідити в українській ономастиці, лінгвостилістиці, історії літературної мови і, звичайно ж, у соціолінгвістиці.

Ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років Л. Масенко опублікувала кілька досліджень, новаторських за самим окресленням проблеми, про мову сучасної української прози. Досягнення цих розвідок полягало в тому, що чи не вперше в українському мовознавстві розуміння

феномену письменницької мови було виведене за межі творчої лабораторії автора й безпосередньо пов'язане з мовною ситуацією в українському суспільстві. Навіть більше! На думку Л. Масенко, і розвиток самої української літератури, і розвиток її окремих жанрів значною мірою залежить від мовної ситуації – від живомовного джерела, від того, у яких соціальних середовищах українська мова залишається функціонально повноправною.

1989 року у рубриці «Книжковий калейдоскоп» часопис «Київ» опублікував кілька матеріалів дискусійного характеру, означивши предмет дискусії кількома запитаннями, серед яких було і таке: «Що загрожує «міській» україномовній прозі?» Стаття Л. Масенко «Щоб справдилися надії» і стала однією з можливих відповідей на це запитання. І хоч від часу публікації статті минуло понад 20 років, думки й аргументи, наведені в ній, не втратили, на жаль, своєї актуальності. Статтю й тепер читати цікаво, адже саме життя довело слушність думок Л. Масенко щодо причин зниження попиту на україномовну книжку. Так, уже в кінці 1980-х років серед головних причин такого стану літературознавці називали нестачу гостропроблемних актуальних творів, оригінальних ідей, брак позитивного героя з яскраво вираженими рисами національного характеру, а також – вади мови. З одного боку, прозовим творам українських письменників шкодила «багатослівність, орнаменталістика, зловживання красою» [18, с. 155], а з іншого – «книжна сконструйованість мови героїв» [18, с. 155]. У цьому контексті Л. Масенко навела оцінку І. Дзюби, з якою могли б погодитися й

читачі сучасної української літератури: «Автори раз у раз, не вагаючись, беруть у руки залікові книжки своїх героїв і йдуть складати іспити за них – під чужим документом. <...> У творах, що зображають життя у “формах самого життя”, де чинний критерій безпосередньої вірогідності, маємо справу зі стильовою дисгармонією, художньою недовершеністю або й фальшем» [18, с. 155].

На думку Л. Масенко, кожен персонаж реалістичного твору повинен мати свою вікову, професійну, соціальну характеристику, яка художньо втілена насамперед в особливостях мови: «Органічним елементом сучасного художнього тексту може бути слово з будь-якого різновиду усного мовлення – і місцевого діалекту, й офіційно-ділового мовлення, і професійного жаргону, і сленгу певної соціальної групи. Це те джерело, яке постійно живить прозову мову й без повноцінного функціонування якого над нею навісає небезпека звуження можливостей художнього відображення реального життя» [18, с. 156].

Звуження функціональних можливостей української мови, перебування її фактично за межами таких великих соціальних груп, які формуються лише в міському середовищі (робітництво, творча молодь, інтелігенція), породжує при написанні художнього твору проблеми такого характеру, що розв'язати їх самими лише творчими зусиллями письменника неможливо. Дослідниця зауважувала, поки не розвинуться живі розмовні форми українського молодіжного мовлення, «спроби ввести молодіжний міський жаргон у тканину україномовного художнього твору здебільшого приречені на невдачу, вони полишають у читача відчуття неприродності, бо належать іншій живомовній стихії» [18, с. 155].

У згаданій статті Л. Масенко наведено прикметний епізод зі спогадів Інни Христенко про письменника І. Муратова: «Про мову було згадано й на раді. Емоційний Муратов поставив питання руба: як писати на робітничу тематику українською мовою, коли твої герої насправді по-українському не говорять? Письменник опиняється в якомусь дивному становищі: йому доводиться на ходу перекладати мову своїх героїв» [18, с. 155–156].

Та все ж українська проза кінця 1980-х мала й певні досягнення. Особливо Л. Масенко виділила з цього погляду твори Ю. Щербака: «Типи й характери, взяті Ю. Щербакіом із добре відомого йому середовища міської інтелігенції, виписано тонко й реалістично. Прозайкові вдається обходити й рифи київської мовної ситуації... Мова героїв його творів не викликає відчуття перекладеної з російської» [18, с. 156]. Учена відзначає також, що високий рівень художньої

прози Ю. Щербака можна пояснити не лише стильовою майстерністю автора, а й об'єктивною мовною ситуацією, адже наукова інтелігенція, життя якої зображає письменник, розмовляє мовою, близькою до літературної.

Надзвичайно важливою за глибиною порушених проблем життя мови й літератури стала й фундаментальна стаття Л. Масенко «Химерна проза як традиційна мовностильова течія української літератури» (1991) – про романи О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...», П. Загребельного «Левине серце», В. Яворівського «Оглянься з осені», Є. Гуцала «Позичений чоловік...», повісті В. Дрозда «Ірій», Ю. Щербака «Хроніка міста Ярополя» та ін. [17].

Химерна проза, що стала помітним явищем українського літературного процесу 1960–1980-х років, була, на думку професора Масенко, нічим іншим, як «продовженням тієї стильової лінії, що відіграла велику роль на початковому етапі формування нової української літератури і літературної мови, а саме лінії сміхової, бурлескно-трагестійної» [17, с. 27]. Саме тому для визначення жанрової специфіки химерного роману важливе значення має не тільки тема, сюжетна лінія, умовна алегоричність чи метафоричність, фольклорні ремінісценції тощо, а й – аналіз мовностильових особливостей [17, с. 27].

І Л. Масенко, докладно проаналізувавши мовностильові особливості, назвала найбільш характерні мовні ознаки химерного роману. До них належать: використання лексики знижено-просторічного ряду, вульгаризмів, лайок; нанизання синонімічних рядів, також орієнтованих переважно на просторічну лексику; довгі переліки побутових реалій; нагромадження фразеології; добір імен і прізвищ персонажів, орієнтований на досягнення гумористичного ефекту [17, с. 28–29]. До того ж мовознавець акцентувала той виразний факт, що «мова в химерному романі виступає до певної міри як самодостатня цілість. Нерідкими тут є захопливі панегірики народній українській мові, як, наприклад, у романі П. Загребельного «Левине серце» <...> У химерному романі не автор веде слово, а саме слово мовби веде автора, постійно примушуючи його “спотикатися” об слово, звертати на нього увагу, зосереджуватися не так на розгортанні сюжетної дії, як на самому слові. Автор роману виразно демонструє свою залюбленість у слово, увагу до його звучання, значення, походження» [17, с. 30–31]. Проте, на думку Л. Масенко, в «традиційній бурлескній лінії, своєрідному варіанті новітньої «котляревщини», що «знайшов найповніший вияв у першому творі химерного жанру – романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...», виявилися й «традиційні вади цього стильового напрямку, яких він набув у творчості послідовни-

ків Котляревського, – багато в Льченковому романі бутафорного етнографізму, штучної гри під простонародність, “гопаківщини” [17, с. 31].

Перспективнішим учена вважала іронічно-пародійний струмінь химерного жанру, адже «“химеризація”, висміювання сухого офіційного слова, публіцистичного штамп, лозунгового стереотипу, наголошення його беззмістовності, фальші й відірваності від життя стимулювали вже у ті роки, які ми називаємо застійними, важливий процес вивільнення слова й думки з-під догматичного пресу заідеологізованості» [17, с. 31].

Розмірковуючи над причинами появи такого жанру, як химерна проза, і над його перспективами в українській літературі, Л. Масенко прямо вказує на зв'язок із мовною ситуацією: «Химерний роман з'явився як реакція літературного писемного варіанта мови на кризу, що її переживає усне мовлення, як спроба літературної компенсації просторіччя», що перейшло в стадію занепаду, проте «шлях цей, незважаючи на достойні наміри тих, хто на нього ступив, все ж виявився малоперспективним <...> мода на химерний роман виявилася короткочасною» [17, с. 32].

Мовознавець Лариса Масенко переконана в тому, що «мова прозового твору, якщо він претендує на відтворення усного розмовного мовлення, має відповідати тому мовленню, яке побутує в реальному житті. Лише в цьому випадку читач сприйматиме твір, попри всю його ексцентричність, фантастичність і химерність як життєвий. Коли ж у романі розмовне народне мовлення буває лексичним і фразеологічним багатством стильових нюансів, а в реальному житті це мовлення є переважно лексично збідненим, змішаним з російською мовою або ж повністю витісненим нею, то твір неминуче створює враження надуманості, бутафорності» [17, с. 32]. По суті, у цих думках щодо шансів химерного роману на життєвість бачимо розвиток тих самих думок, що їх дослідниця висловила й щодо української реалістичної прози у статті 1989 р. «Щоб справдилися надії».

І ось аж тепер реалії нашого життя додають нам віри в те, що надії таки можуть справдитися. Маю на увазі факт однієї цікавої рецепції твору сучасної української літератури – роману Сергія Жадана «Ворошиловград», жанр якого також визначають як химерну прозу. У рецензії на цей роман, що її написав на сайті «Лаботорія фантастики» російськомовний автор під іменем Petro Gulak (датована жовтнем 2011 р.) [19], виокремлю лише один момент: «“Ворошиловград” – це дуже лірична і дуже особиста книга, в якій пафос урівноважений здоровою іронією» (Виділення курсивом моє. – Л. Т.). А хіба не про це – не про іронічно-пародійний

струмінь як про перспективний напрям розвитку українського химерного роману – писала Л. Масенко? Саме життя підтверджує те, що кілька десятиліть тому могло сприйматися як чиста аналітика.

У своїх найновіших працях з лінгвостилістики професорка повертається до теми літературної антропонімії. Статтею «Мовна гра в літературній антропонімії роману Юрія Андруховича «Дванадцять обручів» (2007) Л. Масенко має на меті «розшифрувати, бодай частково, розмаїття асоціацій і художніх смислів, які письменник вкладає в літературний ономастикон» [10, с. 18]. Спостереження, подані в цій статті, надзвичайно цікаві не лише для розуміння прихованого змісту імен та прізвищ персонажів, а й для цілісного сприйняття твору Ю. Андруховича, адже в мотивах та сценах роману, в іменах його героїв учена помічає й «пародійні алюзії на середньовічний лицарський роман», і характерні для постмодерної манери елементи пародіювання, у тім числі й ремінісценції з «Гамлета» [10, с. 18]. Переконлива інтерпретація асоціативних полів, що зосереджені навколо імен героїв, підводить Л. Масенко й до формулювання цілком переконливих висновків щодо тематичного діапазону роману «Дванадцять обручів»: «Внаслідок збереження влади в руках колишніх комсомольських функціонерів, а нині “нових українців”, “власників навколишнього ландшафту”, збірним образом яких виступає Ілько Варцабич, у формально незалежній Україні продовжується руйнація як природного, так і мовно-культурного довкілля. Як показує письменник, Україна не позбулася розкладового тиску імперії, він лише набув інших форм. Нинішні процеси денационалізації й маргіналізації населення України відбуваються передусім внаслідок панування на її теренах російської масової культури, яка сягає найвіддаленіших, загублених у Карпатах закутків» [10, с. 20].

У романі Ю. Андруховича наскрізно проходить «мотив розкладового впливу чужої, безцеремонно нав'язуваної пісенної попси, що занечистила весь звуковий простір краю» [10, с. 20]. Антропоморфний образ цієї попсової культури концентрується в імені – *Чьотенада*. Л. Масенко вважає, що саме цей образ символізує «новітнє російське вторгнення в сферу масової культури України», що «продовжує руйнацію масової свідомості населення, утримуючи його в стані мовно-культурної, а відтак і світоглядно-ментальної залежності від євразійської цивілізації» та блокує «розвиток безпосередніх контактів України з іншими державами, зокрема, перекриває перспективу відновлення історичних зв'язків Галичини з центральноєвропейським культурним ареалом» [10, с. 20].

Ось так проблеми лінгвостилістики переплелися з проблемами історії, культури, політики. Своїми працями Л. Масенко доводить, що зв'язок цей має онтологічну природу і розкривати справжні причиново-наслідкові зв'язки в процесах мовного розвитку аж ніяк не означає бути «ідеологічно заангажованим» мовознавцем – навпаки! Це означає бути МОВОзнавцем безстороннім, а якщо й «заангажованим», то лише самим об'єктом свого дослідження.

Від кінця 1990 – початку 2000 років теми зв'язку мови, політики і національної ідентичності стають провідними в дослідженнях і публікаціях ученої. З появою монографій «Мова і політика» (1999), «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній» (2001; у співавторстві із соціологом Ганною Залізняка), «Мова і суспільство: постколоніальний вимір» (2004) ці теми виходять на рівень загальногромадського обговорення.

У цей період з'являється низка статей полемічного змісту, у яких Л. Масенко саме з наукових позицій соціолінгвістики, психолінгвістики та етнології аргументує завдання мовної політики в утвердженні державного статусу та престижності української мови. Такі статті, як «Мова пристосування і мова протистояння (до питання мовного виховання дитини в деформованій мовній ситуації)» (2000); «Державна мова в соціокультурному контексті» (2001); «Старі джерела нових проектів мовно-культурного розвитку України» (2001); «Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою» (2003); «Наближаємось до ірландської моделі? Мовні законопроекти в світлі “Комсомольської правди”» (2005); «Двоязика небезпека» (2005); «Мічена карта»: «Європейська хартія регіональних або меншинних мов» у контексті українських реалій» (2008) та інші, не залишають байдужими ані лінгвістів, ані соціологів, ані психологів, ані батьків, що дбають про виховання своїх дітей.

Мовні проблеми, суть яких розкриває у своїх статтях соціолінгвіст, цікавлять кожного, хто свідомо сприймає життя сучасного українського суспільства і замислюється над політичними перспективами держави Україна, адже загроза для самого її існування ще не минула. Й одна з очевидних загроз полягає в тому, що в українському соціумі почуття національної солідарності послабилось до критичної межі, а відбулося це, на думку Л. Масенко, саме через мовний бар'єр, який «вितворився в надрах імперії і перетворив міські центри підросійської України, з Києвом включно, на провінцію Москви» [20, с. 16].

За тих політичних умов, коли Російська імперія продовжила своє існування у формі імперії

радянської, колишня практика адміністративних заборон щодо української мови була замінена «значно підступнішою методою, яка приховувала процеси посиленої русифікації за позірним офіційним визнанням рівноправності національних мов із російською» [14, с. 55] й породженням якої стали цілковито інакші, і до того ж небезпечні, деформації в психіці представників підкореного народу. Про це дослідниця написала у відгуку на одну з найбільш симптоматичних українських книжок, виданих уже в незалежній Україні і що засвідчили попит тих-таки проросійських імперських кіл на знеславлення імені Тараса Шевченка. Йдеться про книжку Олесе Бузини «Вурдалак Тарас Шевченко» (2000).

Саму можливість написання й опублікування такої книжки Л. Масенко виразно пояснює тим, що «у певному сенсі радянська тактика асиміляції виявилася ефективнішою, ніж царська, а відтак національний розкол населення України на “свідоме” й “несвідоме” не лише зберегла, а й поглибила. Посилила вона й позиції соціопсихологічного типу перевертня, що в процесі пристосування до нових політичних умов зазнав певної модифікації, досконало засвоївши, зокрема, радянську практику маніпуляції масовою свідомістю» [14, с. 55]. На думку лінгвіста, шевченкофобія О. Бузини «демонструє не тільки повне відчуження її автора від рідної культури і відповідне сприйняття культури імперської як “своєї”, а близьке до патології посилення агресивності у ставленні до зрадженої національної спільноти» [14, с. 55–56]. Власне, ці агресивні виступи дають «багатий матеріал для аналізу деформацій, що відбуваються в психологічній структурі особистості під впливом “перевернутої” національної свідомості» [14, с. 55].

Наступи на українську мову, що з різною періодичністю активізувалися (чи, радше, провокувалися) впродовж тривалої політичної історії українського народу в часи його бездержавності, фактично мали на меті затерти і знищити той своєрідний мисленнєвий і духовний досвід, що його закарбувала українська мова в колективній свідомості багатьох поколінь.

У працях Лариси Масенко вперше в українському мовознавстві докладно проаналізовано ті періоди в історії нівелювання соціальних функцій української мови і самої її структури, що припали на добу сталінського великого терору, а згодом кількома хвилями здіймалися то в часи брежнєвського застою, то навіть у новітні часи незалежної української держави.

У монографії «Мова і суспільство: постколоніальний вимір» учена на широкому історичному тлі висвітлює соціопсихологічні наслідки мовної асиміляції, проблеми стану і функціону-

вання української мови в двомовному соціумі, завдання соціолінгвістики у світлі практичних потреб соціальної реабілітації української мови. У цій праці детально розкрито й концепцію мовно-культурної політики Миколи Скрипника в період українського національного відродження 1920-х років, а також ті суспільні процеси, які відбувалися після трагічного самогубства М. Скрипника, та згорання політики українізації. Дослідниця привертає увагу до проблем орфографічної та лексикографічної кодифікації української літературної мови, що в цей та в наступні періоди були спрямовані на те, аби наблизити українську літературну мову до російської, уніфікуючи норми правопису та слововжитку. Так, зокрема, факти, що їх Л. Масенко виявила при зіставленні російсько-українських словників 1924–1933 років та 1948 року, спонукали дослідницю сформулювати такий висновок: в українській частині словника 1948 року значна кількість питомої української лексики, представленої в словнику 1924–1933 років, була або зовсім вилучена, або відсунута на другу позицію, після слова, спільного з російською мовою, – «масштаби лексичних втрат і безпрецедентної уніфікації реєстру українських слів, штучно підігнаних під російські, виявить майбутнє порівняльне дослідження праці лексикографів 20-х років зі словником 1948 року» [9, с. 39].

Не оминає Л. Масенко і такого дразливого питання, як реформа правопису сучасної української літературної мови. Довкола цього питання медійні засоби проросійської орієнтації вже у незалежній Україні вряди-годи збурюють громадську думку й провадять спрямовану кампанію з дискредитації самої справи, зміщуючи дискусію з наукової площини в політичну [9, с. 86]. Професор Масенко наголошує: призупинення правописної реформи відбулося саме тому, що, з одного боку, наше суспільство виявилось неготовим до адекватного осмислення цих проблем – тому політичні маніпулятори й досягли своєї мети. З іншого ж боку, неготовою до змін виявилася й консервативна частина українських мовознавців та викладачів української мови. Вони «обстоюють збереження правописних, термінологічних і лексикографічних практик 1933 року» [9, с. 87], покликаючись на те, що «періоди національного романтизму, що їх проходить у своєму розвитку нація, не повинні повторюватися по кілька разів протягом історично короткого часу, щоб нація не виглядала смішною. Їм на зміну має нарешті приходити період реалізму» [9, с. 87].

На такі аргументи Лариса Масенко знаходить свої: «Все залежить від того, як розуміти реалізм і романтизм. Якщо національним романтизмом

вважати чітку моральну позицію в оцінках минулого, збереження традиції повноцінного мовного розвитку і пошану до пам'яті загиблих, то цілком імовірно, що в прийдешньому наївні романтики знайдуть значно більше прихильників, ніж прагматичні реалісти. І в такому сенсі повернення до доби “національного романтизму” означатиме не зупинку в мовному розвитку, а початок руху вперед» [9, с. 87]. Гадаю, що до аргументів ученої варто і дослухатися, і дослухатися. Особливо ж – якщо сприймати їх не в суто українських реаліях, що надто піддаються аберациям політичної кон'юнктури, а брати їх ширше – в загальноєвропейському контексті. Адже проблеми мовної реабілітації й деідеологізації словників, перегляд засад лексикографічної практики актуальні не лише для сучасної України, а загалом для країн пострадянського простору.

Так, зокрема, з інтерв'ю Мирослава Банька, сучасного польського лексикографа, довідуємося, що й у польському мовознавстві другої половини ХХ ст. – у 40-х, 50-х, 60-х, 70-х і навіть 80-х роках – «процвітала практика деформації словникарства, що виявлялося: 1) у деформації понять, 2) у доборі кваліфікаторів та поміток до реєстрового слова, 3) у доборі джерел до словників (наприклад, у словнику В. Дорошевського, укладеному на основі писемних джерел (близько 3200 текстів) немає жодного польського перекладу Біблії, немає молитовника, катехізму, істотні прогалини в літературі соціологічній, що перешкоджає висвітленню в словнику понять, важливих для соціально-політичного життя» [2, с. 328–329].

Отже, поле, на якому українські мовознавці мають своїм моральним обов'язком працювати тепер і за межі якого вони зможуть вийти хіба що в найближчі десятиліття, потребує і глибоких професійних знань, і широкого культурного круговиду, і відповідної етики, а головне – усвідомленого вибору, що до нього спонукає тільки особиста воля й аж ніяк не згорішні вказівки офіційних інституцій.

Головним завданням нашої мовно-культурної політики мала б стати «якнайширша популяризація через засоби масової інформації української культури і державне сприяння розвитку усіх її форм», проте влада дозволяє «московську експансію в інформаційно-культурний простір України», унаслідок чого наше суспільство й надалі залишається «пасивним споживачем московської версії сучасної цивілізації», а в масовій свідомості «програмується вигідний колонізаторів образ українців» [6, с. 81–82].

Л. Масенко чітко окреслює й інші загрози, спричинені русифікацією, серед яких – глибока криза національної ідентичності, що «давно вже

вийшла за межі проблеми маргіналізації особи на індивідуальному рівні й стала характерною рисою масової свідомості українців», а найгірший наслідок цих процесів виявляється в тому, що «хворобою маргіналізації свідомості уражені не тільки наші маси й політична «еліта», котру ці маси як близьку собі обирають на виборах, а й інтелектуальна еліта, яка мала б аналізувати причини національної кризи і перейматися пошуками адекватної протидії реальній загрозі втрати державної самостійності» [15, с. 12].

У невизначеній позиції української владної еліти щодо мовного питання виявляється її мовно-культурний конформізм [13, с. 56], проте Л. Масенко наголошує, що «успішність реасимиляції таких країн, як Фінляндія, Чехія, Словаччина, Хорватія, Естонія та інших, забезпечила передусім сильна керівна еліта, свідомо своєї відповідальності за долю всієї спільноти. <...> Відродженню іврит у ролі державної мови Ізраїлю, що називають єврейським дивом, оскільки іврит до того ніколи не був мовою побутового спілкування», єврейський народ завдячує «фанатичній відданості національній ідеї таких діячів, як Еліезар Бен-Єгуда і Володимир (Зеєв) Жаботинський» [13, с. 55].

Національна еліта відіграє вирішальну роль у збереженні мови як основи національної культури й ідентичності. На цій думці Ореста Ткаченка, відомого мовознавця, члена-кореспондента НАН України, Л. Масенко наголошує в рецензії на його монографію «Українська мова і мовне життя світу» [12, с. 62–64]. Навіть коли народ втрачає державність, національна еліта, сформована в попередній період державності, чинить опір процесам асиміляції. Інакші соціальні механізми діють у тих випадках, коли під тиском асиміляції опиняється народ бездержавний: «Ті його представники, що соціально вивисуються, переходять на мову панівної на їхній території держави. В такий спосіб відбувається денационалізація еліти і відчуження її від народу, внаслідок чого постають так звані селянські народи, якими в минулому були литовці, латиші, естонці, фіни, бо в переважній більшості випадків у цих народів власною етнічною мовою дуже довго говорило, як правило, село. <...> Основою мовно-культурного, а згодом і державного утвердження таких народів виступає передусім замкнуте селянство» [12, с. 63]. Такий шлях О. Ткаченко вважає перспективним і для України. У своїй рецензії лінгвіст актуалізувала важливий висновок праці О. Ткаченка, який полягає в аргументованому доведенні «загального принципу побудови держави на основі загальнотериторіального поширення однієї національної мови, що виступає головним чинником формування національної культури й ментальності та консолідації не тільки корінного етносу, а й національних меншин» [12, с. 64].

лідації не тільки корінного етносу, а й національних меншин» [12, с. 64].

Статті Л. Масенко, у яких конкретно розглянуто мовну політику європейських країн та їх вимоги при набутті громадянства, важливі не лише для фахівців, адже такою інформацією має володіти кожен, хто виступає за збереження статусу української мови як єдиної державної мови в Україні: «Щоб стати громадянином Швейцарії, треба прожити в одному з її кантонів не менше 12 років і скласти іспит не тільки на знання мови відповідного кантону, а й довести, що Ви опанували “місцевий спосіб думок” [13, с. 54]. А тяжка політична криза в Бельгії 2010–2011 рр. підтвердила слушність тієї думки, що її Л. Масенко висловила ще 2005 р. в статті «Двоязика небезпека»: «Ті поодинокі європейські й північноамериканські країни, де двомовність, як-от у Бельгії, Канаді і Фінляндії, або тримовність, як у Швейцарії, що їх українські газети, які видаються на московські гроші, постійно ставлять нам у приклад, лише унаочнюють небезпеки такої мовної політики для територіальної цілісності країни» [5, с. 3].

Сучасні українські політологи вважають, що «Королівство Бельгія, яке тривалий час було прикладом мирного співіснування кількох етносів, мов і культур у рамках однієї держави, сьогодні знаходиться у стані глибокої політичної кризи, яка має системний характер і демонструє тенденцію до подальшого поглиблення. <...> Подальше функціонування Бельгії як федерації буде супроводжуватися постійними конфліктами, що перешкоджатимуть стабільному розвитку політичної системи» [4, с. 147].

Докладний аналіз досвіду розвинутих європейських країн у галузі мовних відносин, поданий у працях Л. Масенко, не залишає сумнівів у тому, що спробами покликатися на цей досвід у застосуванні до української мовної ситуації прикривають цілком свідоме намагання законсервувати стан російської одномовності у східних та південних регіонах України: «Оборонці панівних позицій російської мови в Україні, вимагаючи надання їй статусу офіційної, тобто другої державної, демагогічно посилаються на принцип рівноправності мов. Але відомо, що принцип культурної рівноправності в постколоніальних країнах іде на користь колишній імперській культурі, яка пригнічувала і витісняла місцеву. <...> Насправді цей принцип є не чим іншим, як підступним впровадженням культурного дарвінізму, а в деяких випадках і культурного геноциду» [13, с. 57]. Професорка нагадує, що «у двомовному соціумі співіснують і конкурують, звичайно ж, не мови, а люди, їх носії, а відтак нинішня протидія поширенню української мови зберігає досягнуте за доби колоніальної залеж-

ності домінування російськомовних груп населення» [13, с. 56]. Апелюючи до загальновідомої істини, що «двомовних народів чи націй не існує, а є лише двомовні індивідууми», Ларису Масенко цілком переконлива в такому твердженні: «Жодна мова не має права претендувати на роль другої рідної мови іншого народу. Таке право привласнює собі лише колонізатор з метою змінити ідентичність колонізованих, уподібнити її до своєї, а відтак позбавити завойованих опірності й привласнити їхню територію» [11, с. 66].

Результати соціолінгвістичних досліджень мовознавиці знаходять якнайширше інтепретаційне застосування, аж до типологічних зіставлень із досвідом мовних взаємин між народами далеких континентів. Так, проблематика праць Л. Масенко про мову та політику, про мовну ситуацію Києва знайшла продовження в статті професора Івана Бондаренка «Хто вилікує українську мову: ситуація в сучасній Україні в контексті досвіду пострадянських республік та китайсько-корейсько-японських взаємин» (2008 р.), у якій автор наводить слова відомого корейського письменника й громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. Чу Сіґона про рідну мову, що їх вважає актуальними для сучасної України: «Наявність у країні самобутньої мови й писемності є ознакою того, що ця країна зберігає власний суверенітет. Саме тому той, хто хоче загарбати і підкорити чужі держави, прагне знищити їхню мову і писемність, запроваджуючи власну писемну культуру. І так уже заведено, що той, хто щиро бажає відстояти свободу і незалежність своєї країни, мусить зробити все можливе, щоб зберегти рідну мову та писемність, і повинен усіляко сприяти їхньому розвитку» [1, с. 71].

На думку Л. Масенко, оголошення європейського шляху побудови держави неприйнятним для України та спроби перенести на українські реалії американські моделі «сплаву» і «культурного плюралізму» є одним з виявів «ідеологічної підтримки двомовно-двокультурного розвитку України» [15, с. 12]. Виразниками і натхненниками такої ідеології є ті посадовці й чиновники, свідомість яких сформувалася ще в надрах радянської партійно-комсомольської номенклатури з її чітко вираженими психологічними установками до ідеологічного диктату і водночас з унікальною здатністю до маскуванню й пристосуванства.

Виступаючи в березні 2003 р. на парламентських слуханнях, присвячених проблемам функціонування української мови, учена наголосила, що «мотивацією колаборантства української компартійної верхівки завжди була особиста вигода», а тому марно сподіватися на відповідальну поведінку цих людей щодо укра-

їнської землі й українських громадян: «Це ті можновладці, що розуміють слово *можний*, похідне від *могти*, – тільки в одному значенні – як тотожне слову *зможний*, а відтак використовують владу з єдиною метою приватного збагачення» [7, с. 11–12].

Такі чиновники не ідентифікують себе з Україною як своєю батьківщиною, а трактують її як територію для експлуатації: «Наполеглива боротьба цих чиновників за надання російській мові статусу, рівного з українською, попри їхні постійні запевнення в тому, буцімто вони опікуються правами людини й демократичними принципами розв’язання проблеми двомовного соціуму, насправді нічого спільного з демократією не має» [8, с. 26].

У статті «Мічена карта: “Європейська хартія регіональних або меншинних мов”» в контексті українських реалій» (2008) Л. Масенко проаналізувала зміст офіційних документів 2006–2007 років, ухвалених рішень обласних і міських рад східних і південних регіонів України про надання російській мові статусу регіональної, чим довела, що «захисникам російської мови не йдеться про двомовність ані на регіональному, ані на загальнодержавному рівні, їм йдеться про збереження у східних і південних областях й подальше територіальне розширення російської одномовності, а разом з нею і стану провінційної постколоніальної асимільованості, культурної, розумової й економічної залежності населення України від Росії» [8, с. 27].

Л. Масенко наголошує на тому, що саме «розщеплена між двома етносами свідомість значної частини українців, особливо на сході і півдні, становить головну причину розколу країни за політичними вподобаннями й ціннісними орієнтаціями. Вона ж робить цю частину населення вразливою, незахищеною від маніпулятивних спекуляцій проросійських політиків» [16, с. 44].

У своїх працях дослідниця доводить, що політика «відсутності мовної політики» уже має своїм наслідком перехід нашого інформаційно-культурного простору під майже тотальний контроль Росії. Молоде покоління ще не стабілізованої української держави формується у зросійщеному урбаністичному середовищі, де домінує російська мова, звulгаризована російська поп-культура, російські поведінкові стереотипи. «Чи маємо ми нове українське покоління в містах? – запитує відомий етнолог Роман Кісь. І відповідає – Ні. Маємо переважно російськомовне напіввестернізоване покоління. Реципієнтом якої культури воно буде через двадцять років, носієм якої культури? Будь-якої, однак не української...» [7, с. 11]

Та все ж реалізувати те право, що його зарубіжні соціологи називають «правом на від-

мінність», українці зможуть лише тоді, коли їм «вдасться здолати наслідки імперської політики мовно-культурної асиміляції, злиття українського етносу з російським» – доки це завдання не реалізоване, «доти суверенітет України лишатиметься zagrożеним, оскільки зросійщення, розмивання національної ідентичності українців у радянський період досягли значних результатів» [16, с. 44]. Лариса Масенко висловлює

загальне розуміння переважної більшості інтелектуалів, що думають з українських позицій: для відокремлення від імперії замало встановити державний кордон на сході – потрібно розблокувати українську культуру, а найпотужнішим її знаряддям є, звичайно ж, українська мова і створювані українською мовою найрізноманітніші форми культури – як елітарної, так і популярної.

Список літератури

1. Бондаренко І. Хто вилікує українську мову : ситуація в сучасній Україні в контексті досвіду пострадянських республік та китайсько-корейсько-японських мовних взаємин / І. Бондаренко // Сучасність. – 2008. – № 1–2. – С. 66–76.
2. Бук С. Соціологія лексикографії з погляду університетської кафедри та з перспективи ринку : інтерв'ю з польським лексикографом Мирославом Баньком / С. Бук // Проблеми слов'янознавства. – 2007. – Вип. 56. – С. 328–329.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період / О. Забужко. – К. : Факт, 2006. – 156 с. – (Серія «Висока поліція»).
4. Ключник Р. М. Політична криза в Бельгії та перспективи її вирішення / Р. М. Ключник, В. В. Кривошеїн // Грані. – 2011. – № 1 (січень–лютий). – С. 14–147.
5. Масенко Л. Двоязика небезпека / Л. Масенко // Урок української. – 2005. – № 3–4. – С. 3–4.
6. Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті / Л. Масенко // Розбудова держави. – 2001. – № 1. – С. 79–83.
7. Масенко Л. Для цієї влади ми – безголоса меншість / Л. Масенко // Урок української. – 2003. – № 7. – С. 11–12.
8. Масенко Л. Мічена карта : «Європейська хартія регіональних або меншинних мов» у контексті українських реалій / Л. Масенко // Науковий світ. – 2008. – № 7. – С. 26–27.
9. Масенко Л. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. – 163 с.
10. Масенко Л. Мовна гра в літературній антропонімі роману Юрія Андруховича «Дванадцять обручів» / Л. Масенко // Урок української. – 2007. – № 6. – С. 18–20.
11. Масенко Л. Наближаємось до ірландської моделі? : мовні законопроекти в світлі комсомольської правди / Л. Масенко // Віче. – 2005. – № 5. – С. 65–68.
12. Масенко Л. [Рецензія на кн.: Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко ; НАНУ ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Спалах, 2004. – 271 с.] / Л. Масенко // Урок української. – 2005. – № 5–6. – С. 62–64.
13. Масенко Л. Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою / Л. Масенко // Віче. – 2003. – № 4. – С. 54–57.
14. Масенко Л. «...Слово брехнею підбите» (3 приводу книжки О. Бузини) / Л. Масенко // Слово і час. – 2001. – № 3. – С. 54–59.
15. Масенко Л. Старі джерела нових проектів мовно-культурного розвитку України / Л. Масенко // Дивослово. – 2001. – № 11. – С. 9–12.
16. Масенко Л. Стратегії культурного розлучення // Дивослово. – 2006. – № 11. – С. 44–46.
17. Масенко Л. Химерна проза як традиційна мовностильова течія української літератури / Л. Масенко // Мовознавство. – 1991. – № 1. – С. 26–33.
18. Масенко Л. Щоб справдились надії / Л. Масенко // Київ. – 1989. – № 5. – С. 155–156.
19. Жадан Сергій. «Ворошиловград» (2010, рус. пер. – 2011) [Електронний ресурс] / Сергій Жадан // Petro Gulak [Авторська колонка. Рубрика Рецензії]. – Режим доступу: <http://fantlab.ru/blogarticle17004>. – Назва з екрана.
20. Симптом невиліковності чи надія на одужання / Л. Пастушенко, Л. Масенко, П. Федюк, М. Неврлий, В. Вітенко // Урок української. – 2005. – № 1–2. – С. 16–17.

L. Tkach

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF UKRAINIAN LANGUAGE RESEARCH IN PROFESSOR LARYSA MASENKO'S WORKS

The article presents an analysis of works by leading Ukrainian sociolinguist professor Larysa Masenko, which by their method represent a complex understanding of problems of the contemporary language situation in Ukraine in relation to the history of the literary standard Ukrainian language, genres of the contemporary Ukrainian literature and social functions performed by the Ukrainian language in the 19–20th centuries. L. Masenko considers the problems of the language situation in Ukraine in the context of European experience in harmonization of language relations and renewal of national cultures which had suffered from imperial oppressions throughout their history. Unlocking the Ukrainian culture in the independent Ukrainian state can be ensured through the development of all its forms, both elitist and popular, on the basis of the Ukrainian language.

Keywords: Ukrainian literary language, sociolinguistics, official language, language policy, Larysa Masenko.

Матеріал надійшов 17.04.2012